

РІД ХАРИТОНЕНКІВ У ПРАЦЯХ АНГЛІЙСЬКОЇ ДОСЛІДНИЦІ К. БЕРТОН

На основі праць К. Бертона проаналізовано діяльність родини Харитоненків на зламі публічного і приватного життя, визначено аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, продемонстрована їх роль у культурному житті Російської імперії. Історію роду Харитоненків представлено як соціокультурний феномен, що досліджується на засадах міждисциплінарності. Крізь історію особняка Харитоненків у Москві показано етапи формування родинних традицій, громадянської позиції, збереження та передавання духовних надбань.

Ключові слова: історія роду, особняк, картинна галерея, колекція, інтер'єр.

О. М. Гайдай,
Чорноморський державний університет імені Петра Могили,
с. Николаев, Україна

РОД ХАРИТОНЕНКО В РАБОТАХ АНГЛИЙСКОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬНИЦЫ К. БЕРТОН

На основе трудов К. Бертон проанализировано деятельность семьи Харитоненко на рубеже публичной и частной жизни, определены аспекты идеологического статуса семьи в обществе, продемонстрирована их роль в культурной жизни Российской империи. Историю рода Харитоненко представлено как социокультурный феномен, который исследуется на основе междисциплинарности. Через историю особняка Харитоненко в Москве показано этапы формирования семейных традиций, гражданской позиции, сохранения и передачи духовных достижений.

Ключевые слова: история рода, особняк, картинная галерея, коллекция, интерьер.

Olha Hayday,
Petro Mohyla Black Sea State University,
Mykolaiv, Ukraine

THE FAMILY OF KHARYTONENKO IN THE WRITING SOF THE ENGLISH RESEARCHER K. BERTON

The author has set himself the task on the basis of the works K. Berton analyze the activities of seven Kharitonenko at the turn of public and private life, identify the aspects of the ideological status of the family in society, to demonstrate the role they played in the cultural life of the Russian Empire. The story lineage of Kharitonenko presented as a socio-cultural phenomenon, which is investigated on the basis of interdisciplinarity. Through the history of the mansion Kharitonenko in Moscow the author demonstrates the stages of formation of family traditions, civil position, preservation and transfer of spiritual attainment.

K. Berton did not accidentally turned to the study of the history of the Kharitonenko's mansion, because in him was the center of social and cultural life of Moscow in the late XIX century, and it is here for many years housed the British Embassy. Today, this luxurious Palace is the residence of the British Ambassador. Special interest to us is the work of K. Berton «the British Embassy in Moscow. Kharitonenko's mansion» the Publication was released in 1991 in London in two languages: English and Russian. Research is devoted to the celebration of the 100-year anniversary of the Kharitonenko's mansion in Moscow, which was built during the 1891-1893. In the first part of the publication, after thanking and entry K. Berton makes the study of the historical origin of the terrain and draws attention to the fact that in the late nineteenth century, the rapid growth of Moscow caused the arrival of many industrial enterprises. Near was mechanical plant of G. I. List. In 1881, I. G. Kharitonenko buy from

Gustav Ivanovich List contiguous territory, paying 200 thousand rubles. Kharitonenko ordered the project V. G. Zalesky, which managed to organically fit the new building to the surrounding ensemble, without violating the holistic nature of the embankment. The development of the interior ordered to Moscow architect Fyodor Shekhtel. K. Berton draws attention to the fact that for the interiors created by Shekhtel were characteristic of the majestic staircase. In the Kharitonenko's mansion stairs also became distinctive feature. On the panel of the left side also today you can see the numbers «1893» – this is the date the construction of the house. On the second floor of the mansion were the Red and Blue drawing-rooms. It was the rooms of Vera Andreevna Kharitonenko (Bakeeva). In collection of Kharitonenko was a rich collection of icons, which was considered the third in importance in Russia. The highlight of the Kharitonenko's mansion was art gallery. It should be noted that the Kharitonenko family played a leading role in the artistic life of his generation. They maintained friendly relations with such artists as Michael Nesterov, Philip Malyavin, Ilya Ostroukhov and others. In 1913 Pavel Ivanovich Kharitonenko was elected an honorary member of the Imperial Academy of arts in St. Petersburg, it was also the first Chairman of the Society of friends of the Rumyantsev Museum. The second part of the book K. Berton – «Life in the mansion. Kharitonenko time: 1893-1918», begins expression: «the Life of the house – this is the life of those who populates it and work in it». And this is really so. There are several memoirs and reminiscences about life in the mansion of their owners. K. Berton recalls memories of I. Ostroukhova, M. Nesterov, B. Lockhart. Pavel Ivanovich and his wife Vera Andreevna engaged in the care of educational institutions, make substantial donations to hospitals, orphanages, and helped in the construction of churches and an accomplishment of settlements. For his numerous charity and donations patron of the arts was awarded with various orders and honorary titles. K. Berton describes the hard fate of the family during the revolution of 1917, which actually became a hostage of the circumstances. Men's line of Kharitonenko interrupted in 1926, after the death of Ivan Kharitonenko.

Collection of Kharitonenko's paintings expanded collection of the State Tretyakov gallery, the Russian Museum and the Hermitage. And in mansion on the Sofiiskaya embankment first briefly housed the Danish Red Cross – the only one in those days organization, which protected the interests of foreigners in Russia, and the house was handed over to the Commissariat of foreign Affairs.

Reviewed by our study of K. Berton «the British Embassy in Moscow. Kharitonenko's mansion» has a considerable scientific interest, draws attention to a number of questions, related to the life and activities of well-known in the Russian Empire of the family sugar breeders, businessmen, patrons of art Kharitonenko. The path of this family, which was able to overcome the distance from the regional to the international tribal elite, complex and requires further research.

Key words: *history of the genus, a mansion, art gallery, collection, interior.*

Історія Росії другої половини XIX століття сьогодні викликає інтерес багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Сучасна дійсність незмінно повертає нас до минулого, до вивчення змісту і форм соціально-економічних проблем, і відповідно до особистостей з якими пов'язано їх вирішення. Історична наука відводить належне місце висвітленню видатних особистостей. Останнім часом в українській історіографії спостерігається активна тенденція до репрезентації неординарних постатей в просторово-часовому вимірі та в особистісно-індивідуальній сфері. Вагомий внесок у дослідження діяльності Харитоненків зробила наприкінці XX століття англійська дослідниця Кетлін Бертон.

Кетлін Бертон – автор праць з історії російського мистецтва. Вона має 24 роботи у 61 публікаціях, перекладених на дев'ять мов. Серед них дев'ять книг присвячені історії, культурі та архітектурі Росії. Її основні публікації: – Russia (7 видань опубліковані в

період між 1998 і 2000 роками на 3 мовах), Moscow : an architectural history (16 видань опубліковані в період між 1977 і 1990 на англійській мові), Moscow art nouveau (4 випуски опубліковані в 1997 році англійською мовою), Discovering the Moscow countryside : a travel guide to the heart of Russia (2 видання опубліковані в 2001 році англійською мовою), Moscow : an illustrated history (2 видання опубліковані в 2003 році англійською мовою), St Petersburg : history, art and architecture (3 видання опубліковані в період між 1993 і 1995 англійською мовою), Moscow: history, art and architecture (4 випуски опубліковані в період між 1993 і 2000 англійською мовою), Ors et décors de Moscou (2 видання опубліковані в 1991 році французькою мовою) [1]. Всі її праці це захоплююча подорож в історію, архітектуру, археологію країни. Вона розповідає як хвиля за хвилею загарбники – татари, поляки, французи і німці – намагалися завоювати

Росію. Тепер, із розпадом Радянського Союзу, більшість з найкрасивіших монастирів і зруйнованих церков повертаються до життя.

Цією проблемою, але в дещо іншому ракурсі займалися такі зарубіжні автори як М. Малия [2], Д. Кларксон [3], В. Білл [4], Т. Оуен [5] та інші.

К. Бертон не випадково звернулася до вивчення історії особняка Харитоненків, бо саме в ньому знаходився центр соціального та культурного життя Москви кінця XIX століття, і саме тут впродовж багатьох років розміщувалося Британське посольство. Сьогодні цей розкішний палац є резиденцією англійського посла Тімоті Эрла Барроу і його родини, який з 2 серпня 2011 року призначений на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Сполученого Королівства в Москві.

Для нас особливий інтерес представляє робота К. Бертон «Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко» [6]. Публікація вийшла у 1991 році в Лондоні двома мовами: англійською та російською. Дослідження присвячено святкуванню 100-річного ювілею особняка Харитоненко у Москві, який будувався протягом 1891-1893 років.

На основі праць К. Бертон ми намагалися проаналізувати діяльність родини Харитоненків на зламі публічного і приватного життя, визначити аспекти ідеологічного статусу сім'ї в суспільстві, продемонструвати, яку роль вони відігравали в культурному житті Російської імперії.

Роботу можна умовно поділити на частини: 1 частина – особняк Харитоненків: опис; 2 частина – життя в особняку.

Розглянемо докладніше кожен з них. В першій частині, після подяки та вступу К. Бертон робить історичну розвідку походження цієї місцевості та звертає увагу на те, що наприкінці XIX століття швидке зростання промисловості Москви викликало тут появу багатьох промислових підприємств [6, с. 13]. Поруч знаходився механічний завод Г. І. Ліста. До речі в 1881 році І. Г. Харитоненко придбав у Густава Івановича Ліста суміжні території, сплативши 200 тисяч рублів [7, арк. 108].

Особняк веде свою історію з 3 квітня 1872 року – з моменту, коли І. Г. Харитоненко,

придбав у Московського купця першої гільдії Антона Михайловича Тарасова кам'яний двоповерховий будинок з усіма належними до нього житловими і нежитловими надвірними будівлями під № 59 старим і № 31 новим, в парафії церкви святої Софії Премудрості Божої на Софійській набережній [7, арк. 107зв.]. В його флігелях і спорудах він влаштував склад своєї продукції.

Але, пройшло трохи більше двох десятиліть, і в 1891 році засновник фірми Іван Герасимович Харитоненко звернувся в Московську міську управу з клопотанням дозволити йому будівництво нового кам'яного будинку і двох флігелів. Невдовзі, після отримання дозволу, Харитоненко замовив проект В. Г. Залеському, якому вдалося органічно вписати нову споруду в навколишній ансамбль, не порушивши цілісного характеру набережної [8, с. 31]. Вид, що відкривався з цього місця був одним із найкрасивіших в Москві. Через вузьку ріку було видно тридцять золотих куполів соборів XV – XVI століть.

Архітектор запропонував особняк палацового типу, зберігши при цьому московський масштаб. Розробку інтер'єру замовили московському архітектору Федору Шехтелю. Це був солідний будинок з високими металевими воротами. В глибині двору розташовувалося двоповерхова з аттиком будівля з двома окремими флігелями і монументально критим ганком. Будинок був пофарбований у звичайний для Москви того часу жовтий колір, але звертав на себе увагу рустикальним нижнім поверхом, великим балконом над входом, високими з сандриками вікнами і бюстами в медальйонах на другому поверсі. У той час Ф. Шехтель вже був відомим театральним художником і книжковим ілюстратором. Згодом він спроектував неоготичний особняк Сави Морозова, дім Рябушинського (сьогодні музей-квартира О. М. Горького), дім Дерожинської (нині посольство Австралії у Москві) [6, с. 15]. К. Бертон звертає увагу на те, що для створених Шехтелем інтер'єрів були характерні величні сходи. В особняку Харитоненків сходи також стали відмінною особливістю. Широкі дерев'яні сходи були прикрашені складним різьбленням, цікавими балясінами і безтурботно сидячим орлом, позаду якого

оголює зуби дракон, що звивається. На панелі з лівого боку і сьогодні можна побачити цифри «1893» – це дата спорудження будинку [6, с. 17].

На другому поверсі особняка знаходились Синя та Червона вітальні. Це були кімнати Віри Андріївни Харитоненко (Бакєєвої). Вона була дружиною Павла Івановича Харитоненка – сина Івана та Наталії Харитоненків, на той час дійсного статського радника [7, арк. 13в.]. Поряд із Червоною вітальнею знаходилася танцювальна зала. Це була найбільша кімната, з трьома вікнами з видом на Кремль. Велика частина меблів з єгипетськими мотивами збереглася з часів Харитоненків. Віра Андріївна була пристрасною шанувальницею музики. Вона запрошувала до виступів у Танцювальній залі Скрябіна та Шаляпіна [6, с. 25].

У зібранні Харитоненків була багата колекція ікон, яка вважалася третьою за значимістю в Росії. В 1911-1912 роках, у дні святкування 300-річчя Дому Романових частина ікон експонувалася на виставці іконопису і художньої старовини в Москві. Після націоналізації в 1920-1930-х роках ця колекція поповнила фонди музеїв Москви і Ленінграду.

Родзинкою особняка Харитоненків була картинна галерея. Галерея була декорована в стилі Другої Імперії: позолочена різьба, дзеркала в золочених рамах. Окрасою зали був і є живописний плафон стелі, де зображено струнний оркестр, який слухають кавалери і дами в одязі XVIII віка, а також два картуша над дверима. Вони були виконані в 1893 році французьким художником Франсуа Фламенгом, який спеціально приїхав до Москви на запрошення П. Харитоненка. Тоді ж художник написав портрет господині дому, Віри Андріївни, який тепер зберігається в Ермітажі.

Необхідно зазначити, що родина Харитоненків відіграла провідну роль в художньому житті свого покоління. Вони підтримували дружні стосунки з такими художниками як Михайло Нестеров, Пилип Малявін, Ілля Остроухов та інші. В 1913 році Павло Іванович Харитоненко був обраний почесним членом Імператорської Академії мистецтв у Петербурзі, також він був першим головою Товариства друзів Румянцевського музею [6, с. 27]. В колекції Харитоненків можна було

зустріти картини Айвазовського, Рєпіна, Сурикова, Полєнова, Верещагіна, Малявіна, Васнецова і багатьох інших талановитих живописців. Гордістю господарів і перлиною цього унікального зібрання стало знамените полотно І. Крамського «Невідома». Харитоненки товаришували з художником Нестеровим. У Павла Івановича в колекції були його картини «Тихе життя», «Мовчання», «Осінній день», «Вечірній дзвін», «Тихі води» [6, с. 29].

Після смерті І. Г. Харитоненка 30 листопада 1891 року господарем особняка стали його дружина Наталія Максимівна та син – Павло Іванович Харитоненко. Згодом мати відмовилась від своєї частки на користь сина, який достойно продовжив всі справи й починання свого батька [7, арк. 108]. Успадкувавши від батька 11 господарств, мережу контор торгівельного дому, потужне цукрово-рафінадне виробництво на теренах України (сім цукрових і один рафінадний завод), П. Харитоненко зумів підняти сімейну справу на новий рівень. Виробництво і технології постійно модернізувались, велася селекційна робота, вивчався іноземний досвід ведення виробництва [10]. Представництва фірми були в Москві, Харкові, Санкт-Петербурзі, Томську, Новосибірську, Владивостоці і навіть в Персії [11]. Підприємства Харитоненка отримували високі нагороди на промислових та сільськогосподарських виставках в країні і за кордоном, а на Всесвітніх виставках у Парижі та Глазго в 1900-1901 рр. фірма мала власні павільйони, які проектував той же Федір Шехтель [12].

Друга частина книги К. Бертон – «Життя в особняку. Час Харитоненків: 1893-1918 роки», починається виразом: *«Життя дому – це життя тих, хто його населяє і працює в ньому»* [6, с. 35]. І це дійсно так. Існує декілька мемуарів та спогадів про життя в особняку та їх господарів. К. Бертон згадує спогади І. Остроухова, М. Нестерова, Б. Локкарта.

Англійський віце-консул в Москві 1912-1917 років Брюс Локкарт описує званий вечір, який відбувся в будівлі цукрозаводчика Харитоненка в січні 1912 року: *«...огромный дворец, волшебная страна цветов, привезенных из Ниццы, с оркестрами, игравшими в каждом вестибюле»* [6, с. 36].

Безумовно, можна стверджувати, що особняк Харитоненків відіграв соціальну,

політичну та культурну роль в російському суспільстві. Крізь долі окремих людей, крізь рамки родинної хроніки – проступає доля цілого російського стану. В спогадах письменниці Т. Аксакової-Сіверс можна прочитати: *«Харитоненко горячо окликались на все события русской жизни. В начале 1912 года капитан Седов приехал в Москву собирать средства на свою экспедицию к Северному полюсу. Павел Иванович первым подписал крупную сумму на оснащение «Святого Фоки»»* [13, с. 124].

Павло Іванович і його дружина Віра Андріївна займались опікою учбових закладів, робили значні грошові пожертви лікарням, дитячим притулкам, допомагали в спорудженні церков і благоустрої населених пунктів. За свої численні благодіяння та пожертви меценат нагороджувався різними орденами і почесними званнями [14].

За заслуги перед Вітчизною в 1899 році Павло Іванович був зведений у потомственне дворянське достоїнство з правом на внесення в першу частину Дворянської родословної книги. На гербі Харитоненка відображені всі сфери його діяльності: жезл вказує на заслуги на поприщі торгівлі й промисловості, колосся символізують успіхи в області сільського господарства. На дворянському гербі, пожалуваному П. І. Харитоненку та його потомкам указом Миколи II, написано: *«Трудом возвышаюсь»* [14, арк. 3]. Всі члени великої сім'ї Харитоненків були прихожанами храму Софії Премудрості Божої в Садовниках, що знаходився недалеко від особняка, а сам Павло Іванович десять років був його церковним старостою. Одночасно з будівництвом нового дому, в подяку за зцілення доньки він спорудив нову трапезну храму на заміну старої. В 1914 році Павло Іванович Харитоненко раптово помирає, але життя в особняку продовжується.

Револуція. 1917 рік. Револуційні події розвивались швидко та безжалісно. Особняк Харитоненків знаходився на передовій лінії вогню. К. Бертон описує нелегку долю родини, яка фактично стала заручницею обставин. Дві доньки господарів: Наталія з чоловіком, князем Горчаковим та двома доньками – близнючками, Олена з чоловіком та сином, англійська гувернантка Мейбл Ханнінгтон, няня та слуги відсиджувалися в будинку, доки загони

червоноармійців обстрілювали Кремль, зайнятий білими [6, с. 36]. Згодом до родини приєдналась вже літня Віра Андріївна, яка доти мешкала в Україні. Лише після народження онучки – Олени Олив, влітку 1918 року, родина покидає особняк. Спочатку усі виїхали в Україну, а звідти, складними шляхами дісталися Парижу. Чоловіча лінія Харитоненків перервалася у 1926 році, після смерті Івана Харитоненка.

Колекція картин Харитоненків поповнила зібрання Державної Третьяковської галереї, Російського музею і Ермітажу. А в особняку на Софійській набережній спочатку ненадовго розмістився Датський Червоний Хрест – єдина в ті часи організація, що захищала інтереси іноземців у Росії, а по тому дім перейшов у відання Наркомату іноземних справ.

Тут мешкали заступники наркома М. Литвинов і його дружина Айві (англійка за походженням) і Л. Карахан; зупинялася танцівниця Айседора Дункан, кузина Уїнстона Черчилля – скульптор Клер Шерідан, журналіст і письменник Артур Ренсом, один з воєнних лідерів Туреччини Енвер-паша, американський мільонер Арманд Хаммер, король Афганістану Амманулла-хан. Відомий письменник Герберт Уеллс, автор книги *«Россия во мгле»*, звідси направлявся в Кремль на зустріч із В. І. Леніним [15, с. 78].

У 1931 році особняк був переданий посольству Великобританії – першій державі, що встановила дипломатичні відносини з Радянським Союзом. Саме тут, в жовтні 1944 року, після відкриття «другого фронту», Уїнстон Черчилль, що приїхав до Москви, запросив на обід до посольства Й. В. Сталіна. У 1960-х роках гостями англійського посольства були М. С. Хрущов і А. М. Косигін; тут зупинялися члени британської королівської сім'ї – герцог Глостер, принц Едвард, принцеса Діана, чоловік Королеви герцог Единбург, принцеса Анна, а в жовтні 1994 року проживала королева Єлизавета II. За її словами, *«особняк на Софійській набережній – найкрасивіша британська резиденція в світі»* [16].

У 2000 році для Посольства Великобританії в Москві було побудовано сучасне приміщення на Смоленській набережній, а особняк на Софійській набережній став резиденцією англійського посла.

Розглянуте нами дослідження К. Бертон «Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко» має значний науковий інтерес, привертає увагу до ряду питань, які стосувалися життя і діяльності відомої у Російській імперії родини цукрозаводчиків,

підприємців, меценатів Харитоненків. Шлях цієї родини, яка змогла подолати відстань від регіональної до міжнародної родової еліти, складний та потребує подальших наукових досліджень.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.librarything.com/author/murrellkathleenberton>
2. Malia Martin E. Russia under western eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum / Martin Malia // First Harvard University Press paperback, 2000.
3. Jesse D. Clarkson. A history of Russia / Random House New York. 1961.
4. Bill V. T. The Forgotten Class: The Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900. N.Y., 1957.
5. Owen T. C. Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855-1905. Cambridge, 1981.
6. Berton K. The British Embassy Moscow: The Kharitonenko mansion. Посольство Великобританії в Москві. Особняк Харитоненко / text by Kathleen Berton; photographs by John Freeman; translation by Sergei Romanuk; editorial support provided by Rodric and Gillian Braithwaite. 1991. – 76 p.: ill.
7. Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. 235, оп. 1, спр. 32, арк. 107зв.
8. Григорьев Д. Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко / Д. Н. Григорьев. – Сумы: РИО «АС-Медиа», 2003. – 72 с. : ил. – (Сумщина в именах).
9. Держархів Сумської обл., ф. 1197, оп. 1, спр. 1.
10. Там само, ф. 37, оп. 1, спр. 1, спр. 6, спр. 13, спр. 15.
11. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 93.
12. Там само, ф. 235, оп. 1, спр. 57.
13. Аксакова Т. А. Семейная хроника : в 2 кн. / Т. А. Аксакова. – Сиверс; Париж: Atheneum, 1988, Кн. 1. – 371 с.
14. Держархів Сумської обл., ф. Р-2362, оп. 1, спр. 4.
15. Тихенко С. В. Особняк Харитоненків у Москві / С. В. Тихенко // Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190 річчя з дня народження І. Г. Харитоненка. 5 жовтня 2012 р., м. Суми. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 89 с.
16. Пилишек И. Особняк Харитоненко: готика с видом на Кремль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.m-mos.ru/2008/03/02.htm>

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Верменич Я. В.*, д.і.н., проф.; *Тригуб П. М.*, д.і.н., проф.

© Гайдай О. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 31.03.2013